

Kiss Csaba

Bibó István a szocializmusról és a marxizmusról

Mikor Bibó Istvánnak a szocializmushoz és a marxizmushoz való viszonyát elemezzük, azzal a háttértudással tesszük ezt, hogy életének majdnem felét, politikai gondolkodóként aktív életének pedig legnagyobb részét a magát szocializmusnak nevező rendszerben élte le. Amikor tehát Bibó a szocializmusról vagy annak vezető irányzatáról, a marxizmusról gondolkozott, nem pusztán egy politikai nézetrendszeréről, hanem egyben korának valóságáról is gondolkozott. A vizsgálódást nem folytathatta pusztán teoretikusan, hiszen minden elejtett szó és kifejtett gondolat magának a politikai berendezkedésnek a védelmét vagy a bírálatát jelenthette. És természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Bibó öt évet a szocialista rendszer börtönében töltött, majd élete hátralévő részében lényegében szilenciumra volt ítélve. Így munkássága – természetesen a szocializmusról alkotott gondolatai is – jórészt csak halála után válhatott ismertté.

A szocializmus a gyakorlatban a marxizmust jelentette Bibó számára, a szocializmusmal mint marxizmussal ismerkedett meg, méghozzá még jóval a háború vége, sőt a háború előtt, két egyetemi évfolyamtársa és legközelebbi barátja, Erdei Ferenc és Reitzer Béla révén.¹ Reitzer, aki már a gimnáziumban is osztálytársa volt Bibónak, 1935-ben írt művében egy mára már elfeledett dogmatikus marxista szerző, Edwin Hoernle *Grundfragen der proletarischen Erziehung* című neveléelméleti művét bírálta rendkívüli alapossággal, közben kritikát gyakorolva a dogmatikus marxizmus felett is.² *A proletárnevelés kérdéséhez* címet viselő kis kötet megírásában Bibó is segített, majd az *Athenaeum* folyóiratban recenziót is írt róla. Ebben a következő felsorolását adja azoknak a belső ellentmondásoknak, amelyek „a marxizmus dogmatikus alapbeállításából fakadnak”, s melyekre Reitzer műve vet fényt:

[A] valóság mindenáron való megváltoztatásának követelménye; a kauzális változás és az értékes fejlődés azonosságának előítélete; a kritikai eljárásnak az a fogyatéksága, mellyel a polgári és proletártársadalom értékelő összemérésénél állandóan a polgári társadalom tényeit méri össze a proletár-ideál követelményeivel; végül az a paradox és eleve sikertelenségre kárthatott feladata minden marxista gondolkozónak, hogy előre meghatározott végeredményével, melyhez el kell jutnia, egyszerre három dolgot is kell „igazolni”: egy elévült tudományos *világképet*, egy a valósággal a legélesebb követelményekkel fellépő forradalmi *mozgalmat* és végül egy, a valóság minden tehetetelét viselő, létező *államalakulatót*, a szovjetet.³

1 Klimó 1989, 189–190. o.

2 Reitzer 1935.

3 *BIM* 10. 93. o.

Ezen Reitzer által felhozott és itt Bibó által felsorolt kritikai pontok később többségükben részévé válnak Bibó kifejtettebb marxizmuskritikájának.

A következő dokumentuma Bibó marxizmussal való kapcsolatának egy óratervvázlat, melyet 1942-ben nyújtott be a Pázmány Péter Tudományegyetemre való pályázatának mellékleteként: eszerint az egyik speciálkollégiuma a marxizmus társadalomelméletét tárgyalta volna.⁴ Egyetemi katedrát ekkor még nem kapott, viszont a háború után a szegedi egyetem oktatójaként a „Bevezetés a politikatudományba” című előadássorozatában már kifejthette a Marxszal és a marxizmussal kapcsolatos nézeteit. Itt rendkívül tárgyilagos megközelítést alkalmaz. Marxot a politikatudomány nagy képviselői közé sorolja Platón, Arisztotelész, Ágoston, Morus és Machiavelli mellett.⁵ Szerinte Marx a szocializmust és a demokratizmust a forradalmisággal kapcsolta össze, nála a szocializmus egyszerre politikai folyamat és tudományos felismerés.⁶ (Később ezek súlyos kritikaként kerülnek majd elő.) Bírálja Marxot, amiért helytelenül látta előre a proletarizálódás folyamatát, ehelyett kispolgárosodás következett be.⁷ Végül a marxi szocializmus lényegét a következőkben foglalja össze: történelmi materializmus (ami helyett helyesebb lenne szerinte „történelmi realizmust” mondani), értékötlet, a történelem dialektikus szemlélete, a szocializmus tudományos szemlélete és anarchizmus az állam tekintetében.⁸ Az itt még tárgyilagosan bemutatott pontok később épp a marxizmus kritikáiként fognak megjelenni. Érdekes gondolata ennek az előadásnak, hogy Lenin mint a platóni „filozófus király” megvalósulása tűnik fel, akinek első ízben sikerült egy filozófiai gondolatrendszer révén hatalomra kerülnie.⁹

A marxizmussal kapcsolatos nézeteinek alaposabb kifejtését az európai társadalmi és politikai fejlődésről szóló művei tartalmazzák, melyek közül a legfontosabb az 1971-72-ben magnószalagra mondott, halála után *Az európai társadalomfejlődés értelme* címen megjelent esszéje (amelynek azonban címével szemben nem a társadalomfejlődés, hanem a politikai fejlődés értelme a tárgya)¹⁰. Továbbá fontos gondolatok találhatóak az 1956-os forradalom alatt és közvetlenül utána keletkezett írásaiban is, melyek közül egy október 27. és 29. között íródott, de vázlatos és befejezetlenül maradt szöveg¹¹ a hivatalos marxista-leninista ideológia szisztematikus bírálatát kívánta adni. De befejezett, teljes kritikát a marxizmusról nem írt, így ezzel kapcsolatos véleményét egyes, nem feltétlenül ezt középpontba állító műveiből kell rekonstruálnunk.

4 Uo. 179–182. o.

5 Uo. 264. o.

6 Uo. 322. o.

7 Uo. 324. o.

8 Uo. 325. o.

9 Uo. 266. o.

10 Kovács 2012, 468. o.

11 Lásd a „Fogalmazvány” első részét, ami az „Elvi tisztázás” címet viseli és kerek egész szöveg, amely pontról pontra veszi végig a marxizmus–leninizmus negatívumait; a második rész viszont töredékekből tevődik össze, melyek feltehetően a később megírandó folytatás részei lettek volna. (ifj. Bibó 2011, 485. o.)

Még mielőtt annak kifejtésébe bocsátkoznánk, hogy milyen pontokon bírálja a marxizmust, szólunk kell néhány szót Bibó általános gondolkodói és érvelési módszeréről. Érvelési stratégiájának lényegét H. Szilágyi István a következőképpen fogalmazza meg:

[B]emutatja az adott kérdésre vonatkozó ellentétes állásfoglalásokat, vélekedéseket [...]. Majd ezek bizonyos mozzanatait kiemelve fogalmazza meg saját válaszát, amely általában nem valamiféle „középutat” jelent, hanem magának a kérdésnek a „felszámolását”, rámutatván, hogy a kiindulásként ismertetett vélekedések azért helytelenek, mert magát a kérdést fogalmazták meg rosszul.¹²

Bibó nem *szintézist* akar teremteni, hanem mesterének, Horváth Barnának a jogfilozófiájából kölcsönzött kifejezéssel, a *szinopszis* módszerét alkalmazza.¹³ Utolsó írásában, egy nehezen olvasható vázlatában a következőket írja: „Szintézis? nem is kell – torzulásokat lehagyni. Ideológiai hűség = torzulás.”¹⁴ Bibó tehát az ellentétes álláspontok között nem valami középutas kompromisszumot akar teremteni, hanem azt kívánja kimutatni, hogy ezek az álláspontok gyökerükben nem is ellentétesek, csak mindkettő eltorzult, s így keletkezett feszültség közöttük. A megoldás tehát az, hogy torzulásaiktól megszabadítjuk őket.

Az előbb idézett vázlatban Bibó a kapitalizmust támogató liberalizmust,¹⁵ illetve a szocializmust mutatja be, megmutatva, hogy mi az „érvényes tartalmuk”, és melyek azok a torzulások, amelyek miatt szembekerültek egymással. Bibó egy liberalizmust és szocializmust egyesítő „harmadik utat” kíván megfogalmazni azáltal, hogy kimutatja, a két felfogás nem ellentétes egymással, hanem szorosan összefüggenek: a szocializmus lényegében azt a programot akarja kiteljesíteni, amit a liberalizmus elkezdett. Hogy ezt megmutassa, egy egész történelemelméletet vázol fel – a már említett *Az európai társadalomfejlődés értelme* című esszéjében.

Nincs itt mód arra, hogy a nagyszéle teljes gondolatmenetét bemutassuk, ezt kiválóan megtette mások mellett például a magyar származású Robert N. Berki *A moralizmus realizmusa. Bibó István politikai filozófiája* című, eredetileg angol nyelvű tanulmányában.¹⁶ A gondolatmenet lényege mindenesetre az, hogy az európai politikai fejlődés a „hatalom humanizálását” célozza, azaz a hatalmat mint pusztá erőszakos elnyomáson

12 H. Szilágyi 1995, 294–295. o.

13 Lásd ehhez: Balog 2001, 15–19. o., illetve Kovács 2004, 45–47. o.

14 *BIM* 9. 448. o.

15 Bibó szerint korának liberalizmusa a régi liberalizmus torzult változata, és a nagytőkés magántulajdont védő mindenféle szocialista kísérlettel szemben: „Ma, ha Európában [...] liberális pártról hallunk, akkor az első, amit rögtön tudunk róla, hogy a nagytőke által támogatott pártról van szó, s nagyon örülhetünk, ha emellett még több-kevesebb tisztasággal őrzi a liberális szabadság klasszikus intézményrendszerét is...” *BIM* 9. 423–424. o.

16 Berki 2004.

alapuló viszonyt moralizálja, uralom helyett szolgálattá alakítja. Erre irányult a fontos görög–római kezdetek után a keresztény társadalomszervezés, ami a hatalmi pozíciókat Istentől eredő morális kötelességekkel kapcsolta össze; és erre irányultak a nagy újkori forradalmak, melyek a feladatukat már nem teljesítő nemesek kiváltságait és az örökletes uralkodók abszolút hatalmát akarták megszüntetni. A szocializmus is ennek a folyamatnak a folytatója lehetett volna, mert a született rang kiváltságainak megszüntetése után a született vagyon kiváltságait akarta felszámolni, de mindenekelőtt a francia forradalom tévútra tévedése miatt letért az európai politikai fejlődés által kijelölt útvjáról és a marxizmus–leninizmusban, avagy a bolsevizmusban visszavonta több évszázad fejlődésének eredményeit.

Bibó a szovjet hatalom és a marxizmus–leninizmus hivatalos ideológiájának árnyékában a szocializmus igazi valójához próbál meg visszatérni azáltal, hogy megmutatja, hol és hogyan történt a letérés az ideális ösvényről. A szocializmus igazi lényegének megtalálásához azonban a szocializmus torzulásainak feltárásán, vagyis a marxizmus(–leninizmus) kritikáján keresztül vezet az út. Bibó a marxizmust egységes gondolati rendszernek fogja fel, nem veszi tekintetbe rendkívüli sokszínűségét. Ez még menthető lenne azzal, hogy marxizmuson mindig a hivatalos marxista–leninista ideológiát érti, ugyanakkor alig differenciálja, hogy ezen belül pontosan mit tart Marx, Lenin vagy éppen Sztálin hozzátevének. Bibó nem rendelkezett egységes Marx-képpel, nem foglalkozott munkásságával szisztematikusan, és vélhetően csak kevés művét olvasta.¹⁷ Még ahol különbséget is tesz az ideológia egyes alkotói között, ott is inkább a folytatolagosságot hangsúlyozza:

Nem megyünk semmire, ha a gondolkodónak teljesen szűk és önállóltan Sztálin eszmévilágát elítéljük, de Marx és Lenin csalhatatlanságát továbbra is fenn akarjuk tartani s egy új kibontakozás alapjául elfogadtatni. Igaz, hogy Lenin elborzadt volna azon, amit Sztálin csinált, és Marx elborzadt volna azon, amit Lenin csinált, mindamelllett a leninizmus és a Lenin által a párt képében felállított kiváltságos és machiavellista erőszakszervezet logikus következménye az osztályharc és a forradalmi erőszak amaz öncélú kultuszának, mely a marxizmus lényege; és a sztálinizmus, a Sztálin által bevezetett totális elnyomás és a pártot erkölcsileg teljesen megrontó terrorszervezet logikus következménye a kizárólagos párturalom Lenin által történt felállításának. A marxizmus–leninizmus egész ideológiájára vonatkozólag kell tehát a kérdést feltenni.¹⁸

Ezek után térjünk át magára a kritikára, amit az alábbi tizenöt pontban foglalhatunk össze: spekulativitás, utópizmus, hamis tudományosság, determinizmus, ökonomiz-

17 Lásd Klimó 1989. *A Kommunista Kiváltványt és A tőkét* vélhetően olvasta, mert ezeket ismerteti szegedi egyetemi előadásában.

18 *BIM* 4. 7. o.

mus, osztályharc-elmélet, erkölcsi nihilizmus, öncélú forradalmiság, proletárdiktatúra, a párt vezető szerepe és egypártrendszer, „az állam fétise”, a magántulajdon elvetése, a szabadságin intézmények elvetése, egyház- és vallásellenesség és a parasztság nem megfelelő kezelése. Nézzük meg ezek után részletesen az egyes pontokat.

1. *Spekulativitás.* Percz László szerint az egész bibói gondolkodás egyik legalapvetőbb jellemzője az antispekulativitás.

Bibó gondolati előföltévése a határozott antispekulatív elkötelezettség. Meggyőződése szerint minden elmélet csak és kizárólag a valóság értelmezéséből nőhet ki és oda kapcsolódhat vissza; a valóságtól elszakadt és oda visszatalálni képtelen elmélet szükségképpen hamis elmélet tehát. [...] Az elméletet alkotó gondolkodó legfontosabb képessége az ép és egészséges „realitásérzék”, az elmélet legfontosabb attribútuma pedig a „valóság anyagának” figyelembevétel és szem előtt tartása.¹⁹

Bibó úgy véli azonban, hogy az európai gondolkodás elvesztette egészséges realitásérzékét, „túl van teoretizálva”,²⁰ illetve elvesztette azt az érzékét, „hogy a dolgokat saját okaikra” vezesse vissza.²¹ Ebben persze nem csak a marxizmus a hibás, végeredményben a kereszténység kezdte el a valóságtól elszakadt gondolati konstrukciók kialakítását. Az antik gondolkodás óta lényegében hanyatlás van e tekintetben.

Az európai gondolkodás túlteoretizált, spekulatív volta két eszmerendszerben, a marxizmusban és a szellemtörténetben érte el tetőpontját. Míg Bibó az 1949 előtti egyetemi előadásáiban a marxizmust a realiztikus államelméletek közé sorolja,²² addig a „fordulatot” követően egyértelműen ez válik számára a *par excellence* valóságidegen filozófiává.

A marxizmus–leninizmus filozófiája sokat hangoztatott antiidealizmusa és realizmusa ellenére valójában a legrosszabbféle filozófiai idealizmus egy válfaja, azé, amely a valóságot csak annyiban veszi tudomásul, amennyiben az a sémáiba belefér.²³

A dialektika hegeli fogalmának marxi átvétele az engelsi *bon mot*-val ellentétben nem feje tetejéről a talpára állítást, hanem a talpáról a feje tetejére állítást jelent, hiszen míg a gondolkodás világában van értelme éles ellentétekről beszélni, addig ez a valóságra nem igaz. A marxizmus ennek ellenére mind a társadalmi, mind a természeti valóságra kivetíti elvont sémáit, ezzel végletesen eltávolodva a realitásoktól.

19 Percz 2001, 39. o.

20 *BIM* 9. 79. o.

21 Uo. 298. o.

22 *BIM* 10. 474. o.

23 *BIM* 4. 8. o.

2. *Utópizmus.* A szegedi egyetemen tartott politikatudományi előadásában Bibó a politikai gondolkodás két fő típusaként a politikai realizmust és a politikai utópizmust különbözteti meg: előbbi markáns képviselője Machiavelli, utóbbié Morus Tamás. Marxot itt a két gondolkodási típus egyfajta szintetizálójaként mutatja még be, aki „[a] végsőkig vitt realizmust kapcsolja össze a legvégsőkig vitt társadalomkritikával”.²⁴ Későbbi írásaiban viszont a marxizmust mint egyértelműen utópista politikai irányzatot jellemzi:

Az a felfogás, miszerint Marx az európai szocializmust megtisztította az utópista elemektől és azt tudományossá tette, teljességgel alaptalan. A szocializmus egész elmélete tele van utópista elemekkel és utópista követelményekkel.²⁵

3. *Hamis tudományosság.* Ezzel érkeztünk el ahhoz, amit a marxizmus az általa lenézett utópizmussal szembeállított, ez pedig a tudományosság. A marxizmus azért illeti a korábbi szocializmusokat az utópista jelzővel, mert úgy véli, hogy míg azok pusztán vágyképeiket vetítették ki a jövőbe, addig a marxizmus tudományosan képes igazolni a jövő társadalmáról alkotott víziójának bekövetkezhetőségét. Bibó szerint viszont a politikában (vagyis mindenhol, ahol emberi cselekvéssel van dolgunk) nincs mód természettudományos egzaktásra, itt ugyanis nincs lehetőség kísérletekre.²⁶ Éppen ezért az emberi valóságra nem lehet tudományos sémákat ráhúzni, de ha mégis megteszik, ezek nem lesznek többek, „mint bizonyos tapasztalatanyagokra alapozott általánosságok [...], amelyeket az illető általánosságok vallója a történelemben tetszés szerint példákkal igazolhat, és az ellenlábasa tetszés szerint ellenpéldákkal cáfolhat.”²⁷ Ilyen séma például a marxista történelemfilozófia sémája, mely szerint a történelem osztályharcok története – Bibó szerint ez a kijelentés pont annyit ér, mint az, hogy a történelem osztálykompromisszumok története, hiszen mindegyikre számtalan példa hozható. A politikai cselekvésből kiiktathatatlannak az „intuitív, szuggesztív, művészi” elemek,²⁸ épp ezért a történelmi események kontingensek; előre meghatározott fejlődési vonalról így nem beszélhetünk, pusztán tendenciákról (Bibó maga is egy ilyen tendenciát kíván felvázolni). A politika és a történelem tehát minden elvont sémát ledob magáról, sőt Bibó hozzáteszi:

Semmi sem veszedelmesebb a politikában, [...] mint az, ha egy-egy ilyen séma, egy ilyen koncepció egyszerűen tudományosnak deklarálja magát, és hívóit olyan félrevezető és veszedelmes bizonyosságba ringatja, amely bizonyosságnak ezen a területen nincs meg a lehetősége.²⁹

24 *BIM* 10. 297. o.

25 *BIM* 9. 435. o.

26 Uo. 175. o.

27 Uo. 176. o.

28 Uo. 177. o.

29 Uo.

Amikor a marxizmus tudománynak nevezi magát, teljes félreértésben leledzik. A marxizmus ugyanis nem tudomány, hanem társadalmi reformprogram, amelynek igazolását nem tudományos tételek nyújtják, hanem az, hogy elveit a gyakorlatban kipróbálja, mely próba azonban csak két-három nemzedéknyi idő múlva hozza meg eredményeit.³⁰

4. *Determinizmus.* A marxizmus a maga utópikus céljait nem pusztán megjelöli, ahogy a korábbi szocialisták tették, és nem csak céljai lehetőségességét akarja igazolni, hanem jövőre vonatkozó elképzeléseinek szükségszerű bekövetkeztét akarja bizonyítani, a tudomány segítségével. A történelem szükségszerűen fog eljutni az osztály nélküli társadalomig, ugyanis a kapitalizmus szükségszerűen fel fog bomlani – 1848 után ennek bizonyítása lett Marx legfőbb célkitűzésévé. Követői szerint a bizonyítás sikerült is, és jórészt ez volt az oka annak, hogy a sokféle szocializmus közül éppen a marxizmus vált a szocializmus majdnem egyedüli képviselőjévé. Hiszen – mondja Bibó – a marxizmus híve ezzel egy olyan bizonyosság birtokába juthatott, mely szerint ő a történelem igazságának képviselője – ez tette „a marxizmus–leninizmus által indoktrinált harcosokat lelkesé és szenvedélyessé és ügyükben bizonyossá”.³¹

5. *Ökonomizmus.* A marxista-leninista ideológiát illető közkeletű vád az ökonomizmus vádja. Bár a kifejezést Bibó nem használja, de a kritikát ő maga is megfogalmazza. A történelmi materializmus felfogása szerint a termelőerők fejlődése meghatározza a termelési viszonyokat, a kettő együtt pedig gazdasági alapot képezvén a politikai-ideológiai felépítményt.³² Az alap–felépítmény modelljét Marx maga csak mintegy heurisztikus kiindulópontként alkalmazta, konkrét történelmi elemzéseiben meglehetősen komplex magyarázatát adta a történelmi jelenségeknek. A dogmatikussá váló marxizmus azonban szigorú meghatározottságot tételezett alap és felépítmény között, vagyis a szellemi vagy ideológiai jelenségeket közvetlenül származtatta gazdasági jelenségekből, általában az érdek kategóriáját hívva segítségül: egy osztály tagjai azért vallanak bizonyos nézeteket, mert ez felel meg osztályuk gazdasági érdekeinek. Ennek a felfogásnak a leghatásosabb bírálója Mannheim Károly volt, akinek *Ideológia és utópia* című fő művét Bibó Horváth Barna közvetítésével ismerhette.³³ Bibó maga is felveti a kérdést, hogy mi a kapcsolat társadalmi és szellemi jelenségek között, és erre – bár csak nagyon szükséges-úvan – egy Mannheiméhez hasonló választ ad: a társadalmi jelenségeket kell elsődlegesnek tartanunk, de a szellemi tényezők visszahatnak rájuk.³⁴

30 Uo. 289. o.

31 Uo. 295. o.

32 Bibó szerint ez a modell arra példa, hogy „milyen nagy szerepük van a marxista valóságmagyarázóknál az olyan képeknek, melyeknek az a szerepe, hogy a valóságról való valamilyen állítást a valóság megragadása és megkérdésezése helyett hasonlaltal intézik el.” *BIM* 4. 8. o.

33 Balog 2004, 31–32. o.

34 *BIM* 9. 80. o.

Bibó szerint a történelmi materializmus, „mely a termelési módot minden történelmi fejlődés döntő meghatározójának tartja, az egyik legfőbb tényezője a marxista-leninista szemlélet teljes beszűkülésének.”³⁵ A termelés mikéntje semmi-vel sem döntőbb, mint más technikák vagy olyan lélektani motívumok, mint a hatalomvágy, dicsőségvágy, szabadságvágy, illetve olyan tényezők, mint a vallás, a jogrendszer vagy az alkotmány szervezete, így nincs okunk arra, hogy ezt tegyük meg alapvetőnek. Marx két okból juthatott arra, hogy a gazdasági tényező primer voltát állítsa – teszi hozzá Bibó. Az egyik az a történelmi tény volt, hogy a liberális állam megjelenésével a gazdasági szféra a korábbinál jóval nagyobb önállóságra tehetett szert; a másik pedig az, hogy ezzel a felfogással „a történelmi állam és osztályok tiszteletét hirdető fellengzős és moralista történelemszemléletet [...] jólesően és kiadósan” meg tudta botránkoztatni.³⁶

6. *Osztályharc-elmélet.* Említettük már, hogy Bibó szerint az olyan elvont sémák, minthogy a történelem osztályharcok története, teljesen igazolhatatlanok, ily módon áltudományos állítások. De a történelem osztályharcok történeteként való felfogása nem csak ezért káros, hanem még inkább azért, mert a marxizmus ezzel az állandó harcot teszi meg a történelmi haladás fő mozgatóerejének, s így a társadalmi reformprogram megvalósítását is csak harc árán véli elérhetőnek. A burzsoáziát egységes osztálynak feltételezi, és ezért úgy gondolja, a kapitalizmus semmi mással, csak erőszakos forradalommal dönthető meg. Pedig – mondja Bibó – a burzsoázia egyáltalán nem egységes osztály, hanem komoly belső érdekellentétek feszítik, és mi sem lenne egyszerűbb, mint ezeket az érdekellentéteket kihasználva vinni keresztül a szocialista reformokat. A burzsoázián belül egységet éppen a kommunisták harcias kapitalizmus- és magántulajdonellenessége teremt.³⁷

7. *Erkölcsei nihilizmus.* A kommunisták sajátos erkölcsi nihilizmusában csapódik le mindaz a negatívum, amit az előbbieken felsoroltunk, s ebben jelenik meg a legjobban a szocializmus érvényes tartalmának és a marxizmus–leninizmus valóságának különbsége. *Az európai társadalomfejlődés értelmében* Camus-re hivatkozva azt mondja Bibó, hogy Marx jelentősége „nem egyik vagy másik tételének generális jellegében” van, „hanem abban a szenvedélyes erkölcsi pátoszban, amit [...] mindig és mindenütt az igazságtalansággal, a képmutatással, a hazugsággal, a tömegek félrevezetésével szemben produkálni tudott”.³⁸ 1956-os *Fogalmazványában* pedig a következőket olvashatjuk:

35 BIM 4. 8. o.

36 Uo. 9. o.

37 BIM 9. 244. o.

38 Uo. 294. o. Camus ezt írja *A lázadó ember* című művében, amelyre Bibó feltételezhetően utalhatott: „Még mielőtt annak tárgyalásába bocsátkoznánk, miért bukott meg a marxizmus, mondjuk ki, hogy az etikai igényességben rejlik Marx nagysága.” Camus 1992, 239. o.

A marxizmus–leninizmus által hirdetett politikai és társadalmi harc végső célkitűzése a szabadság, az ember felszabadítása a munka és a társadalmi elnyomás szolgásgása alól.³⁹

Ha ez így van, hogyan történhetett meg mégis, hogy a célok és az eszközök ilyen végtelenen messzire kerültek egymástól, hogyan lett a morális kiindulópontból nihilista végeredmény?

A választ a korábban elmondottakban kell keresni. Az egyik döntő ok éppen a történelem determinált folyamatként való bemutatásában és ennek tudományos alátámasztásában rejlik. Idézzük egy kicsit hosszabban Bibót:

Ha én azt mondom, hogy erkölcsileg fel vagyok háborodva ezen vagy azon, és ezt orvosolni kívánom, s ez ellen harcba szólítom fel az összes érdekeltet, akkor nagyon félelmetes vállalkozásra hívom fel őket. Ha ellenben azt mondom, birtokomban van egy tudományos eszköz, amelyik garantálja nektek a győzelmet, birtokomban van egy olyan eszköz, amivel a haladás pozícióját számotokra eleve biztosítom, tehát nektek nem kell erkölcsileg igazatoknak lenni, elég az, hogyha a haladás pozíciójában vagytok, és akkor az ellenfél el van veszve: ez propaganda, amely rendkívül alkalmas arra, hogy a marxizmus–leninizmus által indoktrinált szocialista harcosokat lellessé és szenvedélyessé és ügyükben bizonyossá tegye, de távoli hatásában az erkölcsi elemnek ez a másodlagossá tétele rendkívül veszedelmes, és végsőleg már előrebocsáthatjuk, valamiféle furcsa nihilizmus felé vezet.⁴⁰

Az erkölcsöt továbbá azért is elveti a marxizmus–leninizmus, mert a gazdasági meghatározottság alapján másodlagosnak tételezi. Az erkölcs mint felépítményhez tartozó jelenség eszerint a gazdasági alaphoz, a gyakorlatban az osztályérdekhez kötött. A marxizmus minden erkölcsi állásfoglalás mögött lényegében gazdasági érdeket sejt, így minden morális érvelés számára pusztán „képmutatás”.⁴¹ A marxizmusban az erkölcs fogalmát tehát az érdek fogalma váltja fel.

8. *Öncélú forradalmiság.* Marxizmuskritikájában talán az öncélú forradalmiságot tárgyalja a legrészletesebben Bibó. Mint már említettük, a szocializmus félresiklásának fő oka a francia forradalom negatív öröksége, melynek nyomán a szocializmus centrális kategóriájává a forradalom, fő feladatává pedig a sikeres forradalom technikájának kidolgozása lett, a szocializmus tehát a hivatásos forradalmárok kezébe került.⁴²

De a forradalom mindig egy kényszerű vállalkozás Bibó szerint: akkor kell hogy sor kerüljön rá, mikor a régi, megmerevedett hatalmi struktúra megdöntése nem lehetséges más-hogy, csak pillanatnyi erőszak árán. Ám ezt mindig a történelmi szituáció hozza: forradalmat

39 *BIM* 4. 10. o.

40 *BIM* 9. 295. o.

41 Uo. 128. o.

42 Uo. 221. o.

akarni nem lehet, hanem a megfelelő pillanatban kell elvállalni.⁴³ És a forradalmaknak csak a maguk legközvetlenebb céljaikért szabad küzdeniük, megteremtve az alapvető szabadságintézményeket, melyek segítségével lehetővé válik a további szükséges reformok békés úton való keresztülvitele. Nincs külön demokratikus és szocialista forradalom: egy sikeres demokratikus forradalom megteremti a szocializmus békés kialakításának lehetőségét.⁴⁴

Ezzel szemben a marxista forradalmiság a forradalom mesterséges kirobbanthatóságában hitt, ezért elsődleges céljává a forradalom taktikájának kidolgozása vált. Továbbá a forradalmat permanensként felfogva minden változást és reformot kizárólag forradalmi úton vélt megvalósíthatónak, túllépve ezzel a forradalom közvetlen céljain. Az ellenforradalomtól és a restaurációtól, valamint a külső ellenségtől való állandó félelme sem tette lehetővé számára a forradalom befejezését és a konszolidációt, hanem erőszakba és terrorba kormányozta azt. Végül a sztálinizmus – a jakobinizmushoz hasonlóan – a forradalmi erőszakot maguk ellen a forradalmárok ellen fordította.

Az igazi szocialista forradalmiság letéteményese Bibó szerint az 56-os magyar forradalom, „a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérlete”⁴⁵ volt. Az 56-os forradalom ugyanis a szocializmus pozitív eredményeit megtartotta volna, de a többpártrendszer és a demokratikus szabadságintézmények révén valóban a szocializmusnak az európai politikai fejlődés szerinti ideális célját valósíthatta volna meg. Az 56-os forradalom „a 20. század első pozitív, dicsőséges forradalma”⁴⁶ lehetett volna, ha éppen a szocialista forradalmiság nevében – ellenforradalomnak nyilvánítva – le nem verik.

9. *Proletárdiktatúra.* A forradalomhoz szorosan kötődik a proletárdiktatúra fogalma, ami „az egyik legvésztörheesebb marxi örökség”⁴⁷ Bibó szerint. Bár Marxnál még olyan átmeneti állapotot jelölt, ahogy azt eredetileg a rómaiak értették, a forradalom lenini permanenssé tételével maga a diktatúra is állandósult. A bolsevikok a proletárdiktatúrát (ami persze nem volt proletár, csak diktatúra) azzal mentegették, hogy ez csak a „nép ellenségei” ellen irányul. De – jegyzi meg Bibó – nincs olyan diktatúra, amely csak bizonyos csoportokkal szemben diktatúra, mert „a zsarnokság egy és oszthatatlan”.⁴⁸

10. *A párt vezető szerepe és az egypártrendszer.* A párt vezető szerepének lenini gondolata szükségszerű következménye a tervezhető forradalom gondolatának, hiszen egy ilyen forradalmat csak a hivatásos forradalmárok élcsapata tud keresztülvinni. Ez az „átmeneti arisztokrácia” azonban, elszakadva a tömegektől, óhatatlanul oligarchává válik.⁴⁹ A proletárdiktatúra révén ez az egyetlen párt természetesen megszünteti a többi

43 Uo.

44 Uo. 223. o.

45 *BIM* 4. 77. o.

46 Uo. 12. o.

47 Uo. 13. o.

48 Uo.

49 Uo.

pártot, amit azzal igazol, hogy ahol megszűnnek az osztályok, ott megszűnnek a pártok is, hiszen ezek csak adott osztályérdekeket fejeznek ki. De – mondja Bibó – a pártok nem osztályérdeket fejeznek ki, ellenvélemények még egy osztály nélküli társadalomban is lennének, a politikai szereplők pedig szükségképpen szerveződnek külön pártokba e véleménykülönbségek mentén.⁵⁰

11. „*Az állam fetise*”. A marxizmusban az állam szerepét illetően találkozunk a legnagyobb ellentmondásokkal. Az állam elhalásának marxi gondolata anarchista átvétel,⁵¹ ami a marxi gondolkodás fontos összetevőjévé vált. A marxizmus–leninizmus ezzel szemben az államnak olyan szerepet tulajdonított, a Szovjetunió gyakorlata pedig annyira végeletesen etatista volt, hogy az nemcsak az eredeti marxi nézetektől került nagyon távol, de mindenki másnál jobban fetiszálta az államot.

Ellentmondás azonban nemcsak az eredeti marxi teória és a megvalósult gyakorlat között áll fenn, hanem már a marxi államelképzelés és a nyugati állam tényleges természete között is. Marx ugyanis az államot a burzsoázia pusztá erőszakszervezetének tekintette, miközben Bibó szerint a hatalom humanizálásának folyamata következtében az állam „túlnyomó részben erkölcsi személyiséggé” vált.⁵² Épp ezért sem az állam megszüntetése, sem úgymond proletárkézbe vétele nem lehet cél; a feladat az államhatalom humanizálásának folytatása.

A marxizmus–leninizmus nem csak az állam politikai szerepének mértéktelen megerősítésével irányította zásákcába ennek a folyamatnak a fejlődését, hanem az állam gazdasági szerepének totális kiterjesztésével is. A termelőeszközök állami tulajdonba vétele ugyanis nem hogy megszüntetné a kizsákmányolást, hanem még fel is erősíti, mert a gazdasági kizsákmányolás eszközei mellé felsorakoztatja az állam egész elnyomó apparátusát is:

Az elnyomás legveszélyesebb formája [...] nem a gazdasági, hanem a politikai, mert a gazdasági elnyomás ellen lehet a politikai szabadság fegyverével küzdeni, de a politikai zsarnokság magában foglalja a gazdaságát is.⁵³

12. *A magántulajdon elvetése*. A marxizmus súlyos félreértésben leledzik, amikor azt gondolja, hogy a kizsákmányolás ténye a magántulajdonból mint olyanból ered. A marxizmus ott hibázik, hogy nem különbözteti meg azt a magántulajdont, ami minden ember személyiségének kiteljesedése és szüksége attól, ami pusztá uralmi pozíciót jelent, vagyis a mamuttulajdontól, legyen az gyár vagy földbirtok.⁵⁴ A hatalom humanizálási folyamatá-

50 Uo. 14. o.

51 *BIM* 10. 476. o.

52 *BIM* 4. 14. o.

53 Uo. 15. o.

54 *BIM* 9. 285. o.

nak fontos része ennek a gazdasági uralmi helyzetnek a felszámolása, és mint láttuk, épp ez volt a szocializmus ideális célkitűzése Bibó szerint. De mivel a marxizmus összemosta a kétfajta magántulajdont, és mindegyik ellen harcot hirdetett, a magántulajdon védelmezői szintén összemosták a kettőt, és a mamuttulajdonokat ugyanúgy megvéendőnek kiáltották ki, mint az egyes ember személyes tulajdonát. Ez kapitalista liberalizmus és marxista szocializmus ellentétének egyik legfőbb oka. Az ellentét azonban könnyen feloldható lenne, ha a kétféle magántulajdont világosan megkülönböztetnénk – állítja Bibó. Az állami tulajdon pedig ugyanúgy mamuttulajdon, mint a nagytőkés vagy nagybirtokos tulajdon, csak még nagyobb kizsákmányolást tesz lehetővé, így az államosítás nem megoldotta a problémát, csak újabb, még súlyosabb problémákat eredményezett.

13. *A szabadságintézmények elvetése.* Már a korábbi pontokban is benne rejtett az, amiben a marxizmus a legkiáltóbb ellentétbe került az európai politikai fejlődéssel, ez pedig nem más, mint az e fejlődés eddigi legfontosabb vívmányának tekinthető szabadságintézmények és szabadságjogok rendszerének elvetése. A hatalom humanizálása létrehozta azt az intézményi struktúrát, ami a nyugati világon kívül sehol nem valósult meg, és ami a leginkább lehetővé tette az ember félelemtől való megszabadulását.⁵⁵ Ez a struktúra két, egymástól független elven alapul: a népszuverenitás rousseau-i és a hatalmi ágak elválasztásának montesquieu-i elvén.⁵⁶ A két elv együttesen teremtette meg a liberális–demokratikus szabadságintézményeket.

A szabadság rendszerének összetevői Bibó szerint az alkotmányos parlamentarizmus, az ellenzék megengedettsége, az emberi jogok rendszere, a bírói függetlenség és a közigazgatás bírói ellenőrzése. Ezek láncszerűen vagy fogaskerékszerűen kapcsolódnak össze, tehát egyet sem lehet kivenni anélkül, hogy az egész rendszer össze ne omoljon.⁵⁷ Ez tehát az európai politikai fejlődés legnagyobb vívmánya. A marxizmus ezért e fejlődést tagadja, amikor az egész rendszert a burzsoázia hatalmi eszközének kiáltja ki.⁵⁸ Holott ennek semmi köze a burzsoáziához és a kapitalizmushoz: ez a keresztény társadalomszervezéssel kezdődő és a felvilágosodásban kiteljesedő hatalomhumanizáció eredménye. (Épp ezért nem lehet ellentét igazi szocializmus és liberális demokrácia között sem, hiszen a nagytőkés magántulajdon védelmezőinek nézeteivel ellentétben ez utóbbi megszüntetése e rendszer keretei között is végbemehet, sőt, csak ilyen keretek között mehet valóban végbe.)

14. *Egyház- és vallásellenesség.* Bibó úgy véli, a francia forradalom a papság polgári alkotmányának bevezetésével siklott véglegesen félre.⁵⁹ Ekkortól vált a régi rend és a forradalom ellentéte áthidalhatatlanná, ez pedig egyenesen vezetett ahhoz, hogy a forradalom legradikálisabb csoportja, a jakobinusok kerültek hatalomra. De az egy-

55 Uo. 232–235. o.

56 Uo. 436. o.

57 Uo. 441. o.

58 Uo. 416. o.

59 Uo. 214. o., ill. 429. o.

házellenesség már a forradalom kezdetén mintegy kódolva volt. Ennek két okát látja Bibó. Az egyik a trón és oltár erős szövetsége, ami miatt a királyi hatalom korlátozása csak az egyház hatalmának korlátozásával párhuzamosan történhetett. A másik ok az, hogy a francia forradalmat nem a polgárság vezette, hanem a „társadalomkritikus értelmiség”,⁶⁰ amely a felvilágosodás nézeteit vallotta magáénak, ez pedig együtt járt az egyházellenességgel, hiszen a francia felvilágosodás gondolkodóinak az egyház szellemi túlhatalmával kellett megküzdeniük.⁶¹ Míg azonban a 19. század közepétől a reformmozgalmak többsége egyre inkább kompromisszumot keresett az egyházzal és a vallással, addig a marxizmus – mint a forradalmiság folytatója – továbbvitte, sőt radikalizálta a francia forradalom antiklerikális és keresztényellenes tendenciáit,⁶² kiegészítve ezt a tudományos és a vallásos világnézet közötti feloldhatatlan diszkrépancia feltételezésével.

15. *A parasztság kezelése.* Végül Bibó mint parasztpárti politikus számára különösen elítélendő volt az, ahogy a marxista–leninista ideológia és a szovjet gyakorlat a parasztsággal bánt. Bibó szerint ennek az ideológiának a parasztság a „legfőbb botrányköve”,⁶³ mert az egyszerre birtokos és kizsákmányolt osztály, ily módon az ideológiai sémákba beilleszthetetlen. De mivel az orosz társadalom legnagyobb csoportját a parasztság képezte, éppen ezt a réteget kellett a forradalom ügye mellé állítani. Bibó szerint Lenin „legnagyobb taktikai teljesítménye”⁶⁴ volt, hogy egyrészt sikerült megnyernie a parasztságot (a földosztás és a háborúból való kilépés ígéretével), majd mikor helyzetét már biztosnak tudta, elkezdte megvalósítani a maga, a parasztság kívánságaival köszönőviszonyban sem lévő programját. Mindezt úgy, hogy sikerrel fogta be a parasztradikális mozgalmak (pl. eszerek) szelét a maga vitorlájába, majd „ezeket az útítársakat kilökte a hajóból, hajófenékre vagy víz alá nyomta”.⁶⁵

Ezek tehát Bibó szerint a szocializmusnak a marxizmusban bekövetkezett torzulásai. Hogy ellenben milyen is lenne elméletben és gyakorlatban egy demokratikus–szabadelvű szocializmus, arról jóval kevesebbet mond; és amit mond, az is meglehetősen problematikus.

60 Uo. 209. o.

61 A felvilágosult értelmiség forradalmi szerepéről és a francia forradalom egyházellenességéről nagyon hasonlóan, de sokkal részletesebben ír Tocqueville is *A régi rend és a forradalom* harmadik könyvének első két fejezetében.

62 *BIM* 9. 417. o., 423. o.

63 *BIM* 4. 21. o.

64 Uo.

65 Uo.

Bibliográfia

A rövidítések feloldása:

- BIM* 4. = Ifj. Bibó István (szerk.) 2011, *1956* (Bibó István Munkái, Centenárium Sorozat, 4. kötet). Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- BIM* 9. = Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2012, *Az európai politikai fejlődés értelme* (Bibó István Munkái, Centenárium Sorozat, 9. kötet). Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- BIM* 10. = Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2012, *A jogfilozófiától a politikáig* (Bibó István Munkái, Centenárium Sorozat, 10. kötet). Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.

Bibó István művei⁶⁶

- „A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte”. In *BIM* 9. 425–445. o.
- „[A munkástanácsok és a többpártrendszer]”. In *BIM* 4. 67–72. o.
- „[Az 1956 utáni helyzetről]”. In *BIM* 9. 380–424. o.
- „Az európai társadalmi és politikai fejlődés”. In *BIM* 9. 78–123. o.
- „Az európai társadalmi fejlődésről szóló mű egyik vázlata”. In *BIM* 9. 124–156. o.
- „Az európai társadalomfejlődés értelme”. In *BIM* 9. 175–299. o.
- „Bevezetés a politikatudományba”. In *BIM* 10. 264–430. o.
- „Bibó István speciális kollégiumai 1947–1948” (Szentpéteri István jegyzetei). In *BIM* 10. 431–479. o.
- „Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet”. In *BIM* 4. 73–95. o.
- „[Fogalmazvány]”. In *BIM* 4. 7–21. o.
- „Reitzer Béla: A proletárnevelés kérdéséhez”. In *BIM* 10. 93–94. o.
- „Vázlat”. In *BIM* 9. 446–448. o.

Másodlagos irodalom

- Balog Iván 2001, „Bibó István társadalomelméleti előfeltevései. (Az egyensúly problémája).” In Dénes Iván Zoltán (szerk.), *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 11–36. o.
- Balog Iván 2004, *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemizmusról*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Berki, Robert N. 2004, „A moralizmus realizmusa: Bibó István politikai filozófiája.” Ford. Csepregi András. In Dénes Iván Zoltán (szerk.), *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 253–278. o.

⁶⁶ A kapcsos zárójelek az utólagos, nem bibói címadást jelölik, a szerző ugyanis nem adott címet e szövegeknek.

- ifj. Bibó István 2011, „A század legizgalmasabb szocialista kísérlete.” In *BIM* 4. 475–503. o.
- Camus, Albert 1992, *A lázadó ember*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest
- H. Szilágyi István 1995: „Etika, jog, politika. Bibó István (1911-1979).” In Szabadfalvi József (szerk.), *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 267–310. o.
- Klimó Hedvig 1989, „Bibó István és a marxizmus (Forrástörténeti adalékok).” In *Pártok és rendszerek. A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve 1989*. Magyar Politikatudományi Társaság, Budapest, 189–197. o.
- Kovács Gábor 2004, *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Kovács Gábor 2012, „Az elitektől a reális utópiáig. Bibó István politikaelméleti koncepciója.” In *BIM* 9. 449–490. o.
- Percz László 2001, „Az antispekulatívitás jegyében. Bibó István filozófiai előföltevéseiről.” In Dénes Iván Zoltán (szerk.), *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 37–56. o.
- Reitzer Béla 1935, *A proletárnevelés kérdéséhez*. Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma, Szeged.